

‘Alle dingen zijn door Hem geworden’: de oorspronkelijke proloog van het evangelie van Johannes

prof. dr. M.C. de Boer

Rede in verkorte vorm uitgesproken ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nieuwe Testament aan de faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam op 15 februari 2013.

Mijnheer de rector, dames en heren,

Toen ik aan kennissen en collega's bekend maakte dat het onderwerp van mijn afscheidsrede de proloog van het vierde evangelie zou zijn, kreeg ik vaak als reactie: "Valt er iets nieuws te zeggen over de proloog?" De boodschap was duidelijk: "Er valt niets nieuws te zeggen over de proloog". Dat deed mij denken aan een observatie van John A.T. Robinson: "the effect of reading too much on the Fourth Gospel is to make one feel ... that everything has been said about it that could conceivably be said."¹ Deze opmerking geldt ook voor de proloog, misschien wel meer! In de loop der eeuwen is er al heel veel gezegd en geschreven over de proloog (Joh 1:1-18). De kans is dus klein dat men echt iets nieuws over de proloog zou *kunnen* zeggen. Maar als je bezig bent met het schrijven van een wetenschappelijke commentaar op het evangelie van Johannes,² moet je ook wel iets kunnen zeggen over die proloog, over dit woord vooraf. Daar begin je mee. En als commentator wil je met een frisse blik naar de tekst kijken, met in het achterhoofd de gedachte – de stille hoop – dat onbevangen, zorgvuldige exegese van de tekst ons opnieuw dichtbij de oorspronkelijke betekenis en strekking van de proloog zou kunnen brengen. In dit exegetische proces moeten al bestaande interpretaties hun bestaansrecht opnieuw bewijzen. De vraag of het onderzoek wel of niet "iets nieuws" oplevert is dan minder belangrijk dan de vraag of recht wordt gedaan aan de tekst dan wel aan de intentie van de auteur.

In dit afscheidscollege wil ik de stelling verdedigen dat de eerste *vijf* verzen van het evangelie van Johannes te beschouwen zijn als de oorspronkelijke proloog van het vierde evangelie en tegelijk dat deze eerste vijf verzen nog steeds eigenlijk zo fungeren, als *de* proloog van het evangelie in zijn huidige vorm. Natuurlijk kan ik binnen het kader van dit afscheidscollege niet ingaan op alle vragen die de hele proloog – de proloog van achttien verzen – van Johannes oproept of heeft opgeroepen in de geschiedenis van de exegese en in de dogmatiek. Aan sommige belangrijke kwesties moet ik hier stilzwijgend voorbij gaan omdat ze niet rechtstreeks met mijn stelling te maken hebben.

Ik geef de genoemde tekst weer in een vertaling die ik verder niet zal verantwoorden. Ik wijs er wel op dat zoals gebruikelijk "het Woord" (ὁ λόγος in het Grieks) in vers 1 met een hoofdletter is geschreven omdat het om een personificatie gaat.³ Vandaar het gebruik van het voornaamwoord "Hem" (ook met een hoofdletter) in vv. 3 en 4. Verder probeer ik zo dicht mogelijk bij de Griekse tekst te blijven ook qua zinsbouw.

¹Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος,
καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν,
καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος.

²οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν θεόν.

³πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο,
καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν.⁴
ὃ γέγονεν ⁴ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν,

καὶ ἡ ζωὴ ἦν⁵ τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων.
⁵καὶ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνει,
καὶ ἡ σκοτία αὐτὸ οὐ κατέλαβεν.

¹In het begin was het Woord,
En het Woord was bij God,
En God het Woord was.⁶

²Dit was in het begin bij God.

³Alle dingen zijn door Hem⁷ geworden,
En zonder Hem is er niets geworden;
Wat geworden is ⁴in Hem was leven.

En het leven was het licht van mensen,
⁵En het licht schijnt in de duisternis,
En de duisternis heeft het niet gegrepen.⁸

Naast v. 2, dat terugblijkt op v. 1 en de strekking daarvan samenvat, zijn er m.i. drie coupletten van elk drie regels. De drie regels van het eerste couplet hebben ongeveer dezelfde lengte, en dat geldt ook voor de regels van het tweede en het derde couplet. Het geheel heeft een herkenbaar dichterlijk of in elk geval “ritmisch” karakter.⁹ De eerste vijf verzen zijn gekenmerkt door wat vaak “staircase parallelism” wordt genoemd (“opklimmend parallellisme”¹⁰): een belangrijk woord of begrip aan het einde van een regel wordt opnieuw gebruikt aan het begin van de volgende regel.¹¹ Dit parallellisme is vooral herkenbaar in het eerste couplet en in het derde, en met enige welwillendheid ook in het tweede couplet:

¹In het begin was het Woord,
En het Woord was bij God,
En God het Woord was.¹²

³Alle dingen zijn door Hem geworden,
En zonder Hem is er niets geworden;
Wat geworden is ⁴in Hem was leven.

En het leven was het licht van mensen,
⁵En het licht schijnt in de duisternis,
En de duisternis heeft het niet gegrepen.

De interpunctie van de derde regel van het tweede couplet is al eeuwen een omstreden punt.¹³ Bijna alle Nederlandse vertalingen veronderstellen een andere interpunctie, die van de Textus Receptus,¹⁴ waarmee een punt achter v. 3 wordt gezet en een nieuwe zin met v. 4 begint.¹⁵ Bijvoorbeeld de Willibrordvertaling van 1978: “zonder Hem is niets geworden van wat geworden is. In Hem was leven, enz.”¹⁶ De oudste handschriften (p⁶⁶ p^{75*} s^{*} A B) hebben geen leestekens. Ik volg hier de alternatieve interpunctie, die men kan vinden in de kritische uitgaven van de Griekse tekst, nl. Nestle-Aland 26 en 27 en nu ook 28 en die ouder is dan de interpunctie van de handschriften die ten grondslag aan de Textus Receptus liggen.¹⁷ De indeling van de tekst in drie coupletten met een herkenbaar poëtisch ritme ondersteunt deze keuze.¹⁸

De opvatting dat de eerste vijf verzen een herkenbare literaire eenheid vormen, is heel oud. In de oudste papyrus waar de proloog van Johannes in voorkomt, Papyrus 66, is dat al zo. Er is een lege plek na v. 5 waarmee wordt aangegeven dat de eerste vijf verzen een zelfstandige alinea vormen.¹⁹ Een ander voorbeeld is het St. Cuthbert Gospel, een handschrift van het evangelie van Johannes in het Latijn uit de zevende eeuw, waar duidelijk is te zien dat v. 6 het begin is van een nieuwe alinea.²⁰ In een van zijn preken over Johannes bestempelt Augustinus de eerste vijf verzen zelfs als *capitulum primum* (het eerste hoofdstuk) van het evangelie.²¹ Onder moderne commentatoren en exegeten worden die eerste vijf verzen doorgaans ook als een literaire eenheid beschouwd. In zijn commentaar uit 1987 bijvoorbeeld noemt Herman Ridderbos die eerste vijf verzen “de aanhef” van de proloog.²² Voor Michael Theobald zijn de eerste vijf verzen “der Prolog im Prolog”, de proloog binnen de proloog.²³ Zoals andere moderne commentatoren en exegeten gaan Ridderbos en Theobald er niettemin van uit dat de eerste achttien verzen de proloog van het evangelie vertegenwoordigen. In een wetenschappelijk artikel uit 2011 heeft Peter Williams, een tekstcriticus uit Cambridge, hier vraagtekens bij gezet. Volgens zijn onderzoek is de veronderstelling dat de eerste achttien verzen de proloog van Johannes vertegenwoordigen een uitvinding van de negentiende eeuw.²⁴ Die uitvinding is intussen een vooronderstelling van de exegese geworden. En die vooronderstelling, vindt Williams, moeten we aan de orde stellen. Dat zal ik hier enigszins gaan doen door te pleiten voor de eerste vijf verzen als de *oorspronkelijke* proloog van het evangelie.²⁵

Ondanks de kritiek van Williams zal ik in het vervolg toch blijven spreken over “de proloog”, waarmee ik dan de eerste achttien verzen van het evangelie bedoel. Maar ik zal het ook hebben over “de *oorspronkelijke* proloog” – de eerste vijf verzen van het evangelie.

De proloog als een tekst vol spanningen

In zijn commentaar op Johannes schrijft Ridderbos, en hiermee brengt hij de nog steeds heersende consensus onder woorden: “De vrs. 1-18, de zgn. *proloog*, vormen de inleiding tot heel het evangelie.

Vs. 19 fungeert als de overgang van de proloog naar het evangelie-*verhaal*.²⁶ V. 19 leest als volgt: “En dit is het getuigenis van Johannes [de Doper], toen de Joden uit Jeruzalem priesters en Levieten tot hem zonden om hem te vragen: Wie bent u?”. Ridderbos maakt derhalve een onderscheid tussen de proloog en het evangelie-*verhaal* dat pas in v. 19 zou beginnen. De achttien verzen die hieraan voorafgaan – de proloog – maken blijkbaar geen deel uit van het *verhaal* als zodanig.

Het probleem met deze analyse is bekend, en herkend door Ridderbos zelf.²⁷ V. 6 van de proloog heeft al een verhalend karakter; dat vers gaat over Johannes de Doper, evenals de twee verzen die daarop volgen:

⁶Er was een mens, een gezondene van God; zijn naam was Johannes. ⁷Deze kwam om te getuigen,²⁸ opdat hij zou getuigen van het licht, opdat allen zouden geloven door hem. ⁸Niet hij was het licht, maar [hij was gezonden] opdat hij van het licht getuigen zou.

Hiermee komen we bij een van de raadsels van de proloog, raadsels waar exegeten hun vingers bij aflikken: een verhalende zin over Johannes de Doper al in v. 6 en dus niet voor het eerst in v. 19! Vv. 7 en 8 zijn weliswaar niet verhalend, maar toch wel prozaïsch, en daarmee wijken ze ook duidelijk af van de opvallend poëtische, ritmische stijl van de eerste vijf verzen van het evangelie. En dan is er ook nog v. 15, waar Johannes de Doper opnieuw wordt genoemd: “Johannes getuigt van hem en heeft geroepen, zeggende: ‘Deze was het van wie ik zei: “Die na mij komt, is belangrijker dan mij geworden, want hij was er vóór mij”’. Het getuigenis van Johannes in dit vers anticipeert bijna letterlijk op de woorden die aan Johannes zijn toegeschreven in 1:30. Het vers vormt ook inhoudelijk een onderbreking van een passage gewijd aan het vleesgeworden Woord. Vers 16 sluit goed aan bij v. 14, niet bij v. 15:

¹⁴En het Woord is vlees geworden, en hij heeft onder ons gewoond, and wij hebben zijn heerlijkheid gezien, de heerlijkheid als van de enige van de Vader, *vol van genade* en waarheid. ... ¹⁶want uit zijn *volheid* hebben wij allen ontvangen, *zelfs genade op genade*.

De gedeelten van de proloog die aan de Doper gewijd zijn, vv. 6-8 en 15, vormen dus een geweldige uitdaging voor de exegeet van de proloog: wat doen die daar?

Maar er is nog meer aan de hand en hier begint de exegeet echt te genieten. Er zijn nog meer verzen die afwijken, of lijken af te wijken, van de kenmerkende stijl van de eerste vijf verzen, vooral vv. 9, 13, 17-18, die evenals de verzen over Johannes de Doper, een meer prozaïsch karakter vertonen. Op het eerste gezicht lijkt de proloog een stilistische eenheid te zijn maar bij nader inzien blijkt de proloog een bijzondere, zelfs verwarrende combinatie te zijn van poëtische en prozaïsche onderdelen, van dichterlijke, narratieve, verklarende, didactische, en betogende zinnen en bijzinnen.

Hier komt vaak een andere vraag bij kijken, een inhoudelijke: waar komt voor het eerst in de proloog het vleesgeworden Woord, de incarnatie, ter sprake? Op het eerste gezicht lijkt het antwoord overduidelijk: in v. 14 natuurlijk -- “Het Woord is vlees geworden”! Maar dan kunnen we de vraag beter anders formuleren: waar komt voor het eerst het aardse optreden van het Woord ter sprake, het Woord dat in v. 17 uitdrukkelijk wordt geïdentificeerd met de persoon “Jezus Christus”? Als we terugblikken naar de verzen die aan v. 14 voorafgaan, vv. 9-13, kunnen we snel constateren samen met veel anderen dat hier waarschijnlijk al sprake is van het aardse optreden van het Woord. Hier lezen we o.a. dat het Woord “in de wereld was” ook al heeft “de wereld Hem²⁹ niet gekend”, dat Hij “tot het zijne is gekomen,” ook al hebben “de zijnen Hem niet ontvangen” en dat Hij “aan degenen die Hem [wel] ontvingen ... macht gegeven heeft om kinderen van God te worden”. Die zijn dan “uit God geboren”.³⁰ Na vv. 6-8, die aan het getuigenis van Johannes de Doper zijn gewijd, gaan deze verzen toch over het openbare, aardse optreden van het Woord, van Christus, en de soteriologische gevolgen daarvan voor gelovigen?

Volgens een aantal commentatoren en exegeten kunnen we waarschijnlijk een verwijzing naar het aardse optreden van het Woord al in v. 5 terugvinden: “het licht schijnt [tegenwoordige tijd] in de duisternis” omdat “de duisternis het niet heeft gegrepen [verleden tijd]”. Elders in het vierde evangelie beweert Jezus dat hij “het licht van de wereld” is (8:12; vgl. 12:46). Hij is dat vooral tijdens zijn aardse optreden (vgl. 9:5; 12:35-36, 46), maar ook daarna. Het evangelie is geschreven vanuit de overtuiging dat de duisternis dit licht niet heeft gegrepen – niet heeft gedooft – het schijnt nog steeds.³¹ Het licht is hier niet het natuurlijke licht van de schepping maar het verlossende licht van de openbaring van Christus. “Licht” staat hier symbool voor de redding, voor het heil, of in elk geval een aspect daarvan. V. 5 kan dus worden beschouwd als een beknopte samenvatting van de loopbaan van het Woord op aarde, in de geschiedenis. Aldus onder anderen zowel Rudolf Bultmann als Herman Ridderbos.³² En die twee gaan niet al te vaak samen door één deur.

Ik heb nu genoeg gezegd om te laten zien dat de proloog vol spanningen zit waar de doorsnee-lezer vaak over struikelt, de doorsnee-theoloog en -predikant ook wel, maar waar de exegeet van opfleurt. Hoe kunnen we deze ‘problemen’ aanpakken en verklaren?

Voorgestelde oplossingen

Een vaak voorkomende oplossing, vooral in de vorige eeuw, is de hypothese dat de evangelist gebruik heeft gemaakt van een reeds bestaande hymne of lied,³³ een lofzang op het Woord.³⁴ Gezien de stilistische overeenkomsten tussen de proloog en het overige evangelie wordt gedacht aan een hymne die binnen de gemeenschap van Johannes zelf is ontstaan.³⁵ (Met “de gemeenschap van Johannes” bedoel ik de kleine groep gemeenten voor wie en aan wie zowel het evangelie³⁶ als de drie brieven

van Johannes zijn geschreven.³⁷ De schrijvers van deze geschriften kwamen voort uit de johanneïsche gemeenschap evenals de vermeende hymne zelf). Deze hymne van de johanneïsche gemeenschap zou dan zijn *bewerkt* en in de bewerkte vorm toegevoegd aan het evangelie om dienst te doen als proloog. Grote namen uit de nieuwtestamentische wetenschap zijn aan de hypothese van een bewerkte hymne verbonden (Rudolf Bultmann, Ernst Käsemann, Ernst Haenchen, Rudolf Schnackenburg, Raymond Brown).³⁸ Het overzicht van zevenendertig voorstellen door Gérard Rochais uit 1985³⁹ laat zien dat er een consensus bestaat onder de voorstanders van de hypothese over vv. 1-5, 10-12, 14 en 16 als afkomstig uit de voorgestelde hymne⁴⁰ – met enige twijfel over v. 2 (“Dit was in het begin bij God”) en het laatste gedeelte van v. 12 (“aan hen die geloven in Zijn naam”).⁴¹ Vv. 6-8 en 15 (die over Johannes de Doper gaan) zijn dan te beschouwen als “invoegingen” of “onderbrekingen” die door de evangelist zijn aangebracht. De overige verzen (9, 13, 17-18) bevatten prozaïsche aanvullingen bij de regels van de opgenomen hymne.⁴²

Als men de twee voorgestelde invoegingen en de vermeende aanvullingen weglaat en dan even stilstaat bij de gereconstrueerde hymne lijkt de inhoud van vv. 10-12 te gaan over de aanwezigheid van het Woord vóór zijn vleeswording in Christus, nl. in de geschiedenis van Israel. Vooral v. 11 leent zich voor deze uitleg: “Hij kwam tot het zijne, en de zijnen hebben hem niet ontvangen”.⁴³ Als dat zo is, zou v. 5 (als onderdeel van de gereconstrueerde hymne) kunnen gaan over de aanwezigheid van het Woord (in welke vorm dan ook) in de menselijke geschiedenis tussen de schepping en de vleeswording maar dan voordat de geschiedenis van Israel op gang kwam. Volgens Raymond Brown bijvoorbeeld heeft v. 5 te maken met de zondeval.⁴⁴ Voor sommige commentatoren moeten de genoemde verzen ook als onderdeel van de proloog in zijn huidige vorm langs deze weg worden uitgelegd.⁴⁵ Anderen zijn van mening dat deze verzen een volstrekt andere invulling hebben gekregen toen ze deel gingen uitmaken van de proloog: ze slaan nu op de loopbaan van het vleesgeworden Woord.⁴⁶ Voor weer anderen was dat waarschijnlijk al het geval in de oorspronkelijke hymne.⁴⁷ In al deze interpretatiemogelijkheden kan de vleeswording van het Woord in v. 14 worden beschouwd als “het slot-stuk [*sic*] en het hoogtepunt”⁴⁸ van de aanwezigheid van het Woord in de wereld.

Natuurlijk is deze hypothese van een bewerkte hymne niet zonder verzet gebleven. (In de bijbelwetenschappen staat altijd alles ter discussie!). Het vermeende verschil tussen poëtisch taalgebruik en prozaïsch taalgebruik in de proloog en daarbuiten is onder kritiek komen te staan, vooral door de Engelse exegeet C.K. Barrett.⁴⁹ Volgens hem is het verschil tussen poëzie en proza in Johannes niet waar te maken. De proloog als geheel is gewoon “a prose introduction”.⁵⁰ Op deze manier is het dan mogelijk om de stilistische overeenkomsten van de proloog met het overige evangelie te benadrukken en op grond daarvan tot de conclusie te komen dat alle achttien verzen van

de proloog door de evangelist zelf zijn geschreven en dan op een heel bewuste, zorgvuldige manier. Aldus Barrett, maar ook Ridderbos, de twee grote voorstanders hiervan in de laatste decennia van de vorige eeuw.⁵¹ Volgens Ridderbos hebben we niet te maken “met een door de evangelist bewerkte, maar door hem zelfstandig ontworpen eenheid te doen”.⁵² Dit standpunt heeft de afgelopen tijd veel navolging gevonden met vooral aandacht voor de vermeende concentrische of chiastische opbouw van de proloog.⁵³

Deze oplossing is aantrekkelijk maar bagatelliseert m.i. niet alleen de waarneembare spanningen die in de proloog duidelijk aanwezig zijn maar gaat ook uit van een bepaald beeld van de evangelist en hoe het evangelie van Johannes tot stand is gekomen, als het product van een geniale enkeling. Maar dit romantische beeld van de auteur klopt niet. Het oordeel van Wayne Meeks, een van de grote kenners van het evangelie van Johannes, geldt nog steeds: “it has become abundantly clear that the Johannine literature [het evangelie en de drie brieven van Johannes] is the product not of a lone genius but of a community or group of communities with some consistent identity over a period of time.” Om die reden vervolgt Meeks, “Many of the elements of unity of style are probably not specific to a single author, but belong to the Johannine ‘school’, for they are frequently found distributed between portions of the Gospel which, on other grounds, we would attribute to ‘source,’ ‘evangelist’ and ‘redactor’.”⁵⁴ De johanneïsche school is de groep binnen de johanneïsche gemeenschap “die zich verantwoordelijk achtte voor het doorgeven en interpreteren van de johanneïsche traditie over Jezus”.⁵⁵ De leden van de johanneïsche school kwamen voort uit de johanneïsche gemeenschap en spraken dezelfde taal, een *sociolect* dat eigen was aan de gemeenschap en dus aan de gemeenten die daar deel van uitmaakten, en aan de school van schrijvers die verantwoordelijk zijn geweest voor het evangelie en de brieven van Johannes.

Aan het evangelie is waarschijnlijk een aantal jaren, misschien wel decennia, gewerkt en gesleuteld door de leden van deze johanneïsche school waarin de geliefde discipel (wie die ook moge zijn geweest)⁵⁶ blijkbaar een belangrijke, zelfs leidinggevende rol speelde. De hypothese van een johanneïsche school die gedurende een aantal jaren het evangelie telkens weer heeft aangepast, waarschijnlijk naar aanleiding van nieuwe omstandigheden⁵⁷ en inzichten,⁵⁸ verklaart niet alleen waarom het evangelie als geheel maar ook de proloog een “losse structuur”⁵⁹ vertonen. De waarneembare spanningen zijn dan ook vaak goed te verklaren.⁶⁰

Wat de kritiek op het vermeende onderscheid tussen proza en poëzie betreft kunnen we gerust toegeven dat, zoals Ridderbos het onder woorden brengt: “Aan de nauwkeurige rythmische en metrische criteria van de *griekse* versvorm laten de desbetreffende onderdelen van de proloog zich in ieder geval niet meten ...”.⁶¹ En laten we ook toegeven (met Ridderbos) dat “de grenzen tussen wat men in de proloog ‘poëzie’ en ‘proza’ ... zou willen noemen vloeiend zijn”.⁶² Er is desalniettemin een

merkbaar stijlverschil tussen de eerste vijf verzen van de proloog en de overige verzen hiervan. Het “staircase” parallisme komt maar incidenteel elders in de proloog of in het evangelie voor.⁶³ Volgens het oordeel van Raymond Brown: “This parallelism ... never [elsewhere in the Gospel] attains the perfection illustrated in vss. 1-5 of the Prologue”.⁶⁴ De eerste vijf verzen van het evangelie blijven een geval apart.

De oorspronkelijke proloog

Er zijn nog meer interne aanwijzingen dat de eerste vijf verzen los staan van de overige verzen van de proloog en hiermee kom ik uitdrukkelijk terug bij mijn stelling. Het is al vaak opgemerkt dat de formulering van v. 6 overeenkomsten vertoont met het eerste vers van het boek 1 Samuel in de Septuaginta (LXX):

Joh 1:6 Er was een mens (ἄνθρωπος) een gezondene van God; zijn naam was Johannes (ὄνομα αὐτοῦ Ἰωάννης).

1 Sam 1:1 (LXX): Er was een mens (ἄνθρωπος) uit Armathaim Sipa, uit de gebergte van Ephraim, en zijn naam was Elkena (ὄνομα αὐτοῦ Ἐλκανα).⁶⁵

Op grond van die overeenkomsten kwamen Boismard en Brown tot de voorzichtige conclusie dat vv. 6-8 waarschijnlijk hebben gefungeerd als het begin van een eerdere versie, waarschijnlijk de eerste versie, van het evangelie.⁶⁶ V. 19 zou hier goed bij aansluiten:

⁶⁻⁸Er was een mens, een gezondene van God; zijn naam was Johannes. Deze kwam om te *getuigen*,⁶⁷ opdat hij zou *getuigen* van het licht, opdat allen zouden geloven door hem. Niet hij was het licht, maar [hij was gezonden] opdat hij van het licht *getuigen* zou ...¹⁹ En dit is het *getuigenis* van Johannes [de Doper], toen de Joden uit Jeruzalem priesters en Levieten tot hem zonden om hem te vragen: Wie bent u? ...⁶⁸

Als deze hypothese juist is, kan er eigenlijk geen sprake meer zijn van een hymne die is *bewerkt* met invoegingen en aanvullingen zoals Brown ook voorstelt. We zouden het dan eerder moeten hebben over een hymne die is *verwerkt* in een al bestaande tekst, de openingszinnen van een eerdere versie van het evangelie. Het zijn dan niet fragmenten gewijd aan Johannes de Doper die de tekst van de hymne onderbreken, maar precies andersom: brokjes van de vermeende hymne onderbreken – verstoren – het relaas van het getuigenis van Johannes de Doper in vv. 6-18. De passage over Johannes de Doper is dan de primaire tekst, de opgenomen hymne de secundaire.⁶⁹

Als vv. 6-8 inderdaad de openingszinnen bevatten van een eerdere versie van het evangelie, dan zijn de vijf verzen die nu hieraan voorafgaan, aan deze eerdere versie van het evangelie toegevoegd om dienst te doen als proloog van een nieuwe, tweede versie. Het zou kunnen dat nog een

couplet (of zelfs twee) van deze blijkbaar al bestaande hymne is verwerkt vv. 9-18. Ik heb mijn twijfels hierover⁷⁰ maar het maakt voor mijn stelling niet zo veel uit. Het punt is dat drie coupletten van deze hymne zijn toegevoegd aan het begin van het evangelie en dat die drie coupletten zijn ingezet om dienst te doen als de proloog van een evangelie waarvan het verhalende deel met v. 6 begint.⁷¹

De vraag die mijn betoog bij u ongetwijfeld nu zal oproepen is: maar *kunnen* deze verzen wel dienst doen als *de* proloog van het evangelie? Jawel.

Bijna elke commentator wijst erop – en terecht – dat de eerste vijf verzen van Johannes doen denken aan de eerste vijf verzen van Genesis, die over de eerste dag van de schepping gaan. De oude Griekse vertaling van Genesis 1 (de Septuaginta) begint ook met de woorden “ἐν ἀρχῇ, “in het begin”: “In het begin (ἐν ἀρχῇ,) maakte (ἐποίησεν) God de hemel en de aarde” (Gen 1:1). Er zijn nog meer overeenkomsten: het gebruik van het werkwoord “worden” (γίνομαι)⁷² en het vocabulaire van licht en duisternis: “En God zei, ‘Er worde licht’ (γενηθήτω φῶς), en er werd licht (καὶ ἐγένετο φῶς). En God zag dat het licht goed was. En God onderscheidde tussen het licht (τὸ φῶς) en de duisternis (τὸ σκότος)”⁷³ (Gen 1:3-4). Dat Gen 1:1-5 als inspiratiebron heeft gefungeerd voor Joh 1:1-5 valt niet te ontkennen. Maar de taal van Genesis krijgt m.i. een heel andere invulling en wordt voor een ander doeleinde ingezet. We zien dat al met de introductie van het begrip ὁ λόγος (“het Woord”) in Johannes. In de eerste twee verzen van Johannes staat de taal die blijkbaar aan Genesis 1 is ontleend in dienst van de christologie, van het Woord waarvan Christus de belichaming is.⁷⁴ De eerste lezers van het evangelie, de Johanneïsche gemeenschap, wisten natuurlijk al wie het Woord was waaraan de hymne, nu de proloog refereert. Ze hoefden niet te wachten tot vv. 14-18 om er achter te komen dat het Woord de Christus, de Zoon van God, was en is.⁷⁵ Het eerste couplet (waar v. 2 ook bij hoort) benadrukt de oorsprong van het Woord, d.w.z. van Christus, de Zoon van God (vgl. 1:17-18; 20:30-31), bij God en zijn goddelijke identiteit.⁷⁶ En dat is *het* thema van het hele evangelie!⁷⁷

De volgende twee coupletten (1:3-5) hebben waarschijnlijk een soteriologische strekking.⁷⁸ Zoals ik eerder heb aangegeven zijn er commentatoren en exegeten die pleiten voor een verwijzing naar het aardse optreden van het Woord al in v. 5. Het “licht” waarvan dit vers spreekt, is niet natuurlijk licht, maar zoals elders in het evangelie het licht van de openbaring, het licht dat verlicht en redt. Het licht dat de vijandige duisternis niet te pakken kon krijgen, niet kon doven.

Er zijn ook commentatoren en exegeten die – tegen de consensus in – voor een mogelijke verwijzing naar het aardse optreden van het Woord in de twee verzen die hieraan voorafgaan, pleiten.⁷⁹ De kiem van hun interpretatie kan men al vinden bij Origenes, Hilarius, en Ambrosius.⁸⁰ Voor deze exegeten zijn vv. 3-4 evenals v. 5 (zowel het tweede als het derde couplet dus) niet *kosmologisch* maar consequent *soteriologisch* uit te leggen: m.a.w. deze verzen gaan niet over de

schepping (kosmologie) maar over de redding (soteriologie). Men kan er ten eerste op wijzen dat de bijdrage van het Woord, van Christus, aan de schepping nergens elders in het evangelie ter sprake komt en zeker niet wordt gethematiseerd. En ten tweede dat het begrip “leven” elders in het evangelie *altijd* een soteriologische strekking heeft (zo’n 35 keer), evenals “licht” in v. 5.⁸¹ Het gaat hier om heil, om nieuw leven, en niet om natuurlijk leven, het gewone menselijk bestaan. Dat geldt voor zowel het tweede als het derde couplet.

Het zal duidelijk zijn dat de interpunctie van de derde regel van het tweede couplet, waarmee v. 4 over de twee coupletten wordt verdeeld, deze interpretatie ondersteunt. Wanneer men de versindeling van de Textus Receptus volgt, met een punt achter v. 3, kan v. 3 gaan over de schepping (“Alle dingen zijn door Hem geworden, en zonder Hem is er niets geworden van wat geworden is”) en v. 4 samen met v. 5 over het heil (“⁴In Hem was leven, en het leven was het licht van mensen, ⁵en het licht schijnt in de duisternis, en de duisternis heeft het niet gegrepen”). Maar zoals velen hebben opgemerkt, verstoort deze interpunctie het “staircase” parallellisme van deze verzen. Met de alternatieve interpunctie blijft dit intact:

³Alle dingen zijn door Hem geworden,
En zonder Hem is er niets geworden;
Wat geworden is ⁴in Hem was leven.

En het leven was het licht van mensen,
⁵En het licht schijnt in de duisternis,
En de duisternis heeft het niet gegrepen.

De alternatieve interpunctie heeft ook nog veel betere papieren. Vóór de vierde eeuw n. Chr. was die interpunctie onomstreden onder zowel ‘orthodoxen’ als ‘kettters’. Beide groepen gingen uit van de juistheid van deze interpunctie.⁸² Met deze interpunctie kan het tweede couplet als geheel ook soteriologisch worden opgevat. M.i. kan het eigenlijk niet anders (ondanks de vaak doorwrochte en geforceerde pogingen het tegendeel te bewijzen ook onder degenen die de alternatieve interpunctie omarmen).⁸³ De regel “Alle dingen zijn door hem geworden” in v. 3 gaat dan niet over de rol van het Woord in de schepping maar over het heil dat door Hem is bewerkstelligd.⁸⁴ “Alle dingen”, voornamelijk het leven en het licht,⁸⁵ twee soteriologische begrippen die het hele evangelie doortrekken, “zijn door (διὰ) Hem geworden (ἐγένετο)” evenals – volgens v. 17 – “de genade en de waarheid door (διὰ) Jezus Christus zijn geworden (ἐγένετο)”.⁸⁶ De scheppingstaal van Genesis wordt ingezet om het heilswerk van Christus, van het Woord, te duiden als een nieuwe schepping.⁸⁷

Kortom: Als het eerste couplet de hemelse oorsprong en goddelijke identiteit van het Woord benadrukt, benadrukken het tweede en het derde couplet zijn alomvattende heilswerk, dat een *nieuwe*

schepping, een nieuwe wereld, teweeg heeft gebracht. En daarmee fungeren de eerste vijf verzen heel goed als proloog, als inleiding, van het vierde evangelie.

Er zijn nog wel vele andere argumenten die ik in uw tegenwoordigheid zou kunnen aanvoeren die niet zijn opgenomen in deze afscheidsrede. Maar deze – de argumenten die ik hier wel heb aangevoerd – zijn opgenomen opdat u gaat aannemen (of misschien wel: *blijft aannemen*⁸⁸) dat de eerste vijf verzen van het evangelie inderdaad de oorspronkelijke proloog vertegenwoordigen – en opdat u, door dit aan te nemen, ook inziet dat deze vijf verzen nog steeds zo opgevat kunnen worden, als de proloog van het evangelie.⁸⁹

Epiloog

Dat was het eerste slot van mijn rede. Nu kom ik bij de epiloog⁹⁰ waarin ik graag een dankwoord wil uitspreken.

Een nieuwtestamenticus kan zich met verschillende dingen rondom het Nieuwe Testament bezighouden. De tekstkritiek bijvoorbeeld waarbij de handschriften van het Nieuwe Testament grondig worden onderzocht. Of de geschiedenis van het christendom in het tijdperk waarin de geschriften van het Nieuwe Testament zijn ontstaan. Of de exegese van de verschillende geschriften die deel uitmaken van het NT met als doel het verhelderen van de boodschap die de auteurs van deze geschriften hun lezers wilden meegeven. Ik heb me vooral toegelegd op de exegese, met genoegen en met de vooronderstelling dat de exegese van die teksten nooit echt af is. Elke generatie moet deze taak opnieuw uitvoeren en zich openstellen voor eventuele nieuwe inzichten.

Ik ben al ruim dertig jaar met dit prachtige vak bezig en ik denk met dankbaarheid terug aan bepaalde mensen van wie ik veel over de exegese heb geleerd en met wie ik met veel plezier ook heb mogen samenwerken zowel in het onderwijs als in het onderzoek. Ten eerste mijn leermeesters in New York, Louis Martyn (mijn promotor, nu 87 jaar oud) en Raymond Brown (mijn co-promotor). Het was een voorrecht om eind jaren zeventig en begin jaren tachtig onder hun begeleiding mijn promotieonderzoek te kunnen doen. Alhoewel mijn proefschrift over Paulus ging, zijn deze twee grote Johanneskenners verantwoordelijk voor mijn blijvende fascinatie voor het evangelie naar Johannes. Ten tweede denk ik met dankbaarheid terug aan mijn collega's in de exegese van het Nieuwe Testament in Princeton in de jaren tachtig en in Manchester in de jaren negentig: Christiaan Beker, Paul Meyer, Joel Marcus, Christopher Tuckett. Ik denk ook met dankbaarheid terug aan twee nieuwtestamentici die ik goed heb leren kennen tijdens een sabbatical in Leiden in 1986-87: Marinus de Jonge en Henk Jan de Jonge. In die tijd heb ik trouwens ook Bert Jan Lietaert Peerbolte leren kennen maar die was toen nog een broekie. Wie had toen gedacht dat we twee-, drieëntwintig jaar later collega's aan de VU zouden worden!

Vanaf 1 januari 1998 tot 29 december 2012 – *bijna* vijftien jaar -- ben ik hoogleraar Nieuwe Testament geweest aan de Vrije Universiteit, hier in Amsterdam, mijn geliefde geboortestad. En daar ben ik heel dankbaar voor. Mijn dank gaat allereerst uit naar het College van Bestuur van de Vrije Universiteit en het bestuur van de faculteit der Godgeleerdheid voor het vertrouwen dat in mij is gesteld door mij op de leerstoel Nieuwe Testament te benoemen en door mij de afgelopen vijftien jaar mijn vak hier te laten beoefenen. Het is een voorrecht geweest.

Halverwege 2004⁹¹ was ik nog de enige nieuwtestamenticus aan deze faculteit met een vaste aanstelling. Tot mij grote genoegen en tevredenheid zijn in de tussenliggende jaren vier nieuwtestamentici met een *vaste* aanstelling erbij gekomen: Jan Krans (oud-AIO), Arie Zwiep (die we uit Ede hebben gehaald), Peter-Ben Smit (uit Bern), en mijn opvolger, de al eerder genoemde Bert Jan Lietaert Peerbolte (uit Kampen). Het zijn één voor één geweldige collega's, bevlogen docenten, en uitstekende wetenschappers. De toekomst van de bestudering van het Nieuwe Testament aan de VU ziet er rooskleurig uit. Ik zal de verdere ontwikkelingen met belangstelling vanaf de zijlijn blijven volgen vooral door deelname aan het Nieuwtestamentisch werkgezelschap. In dat kader wil ik ook mijn dank uitspreken aan anderen die hieraan regelmatig deelnemen, onder wie Tjitze Baarda (mijn voorganger op de leerstoel Nieuwe Testament), Piet de Vries, en Eduard Verhoef. Daarnaast zijn er tal van promovendi en masterstudenten die sinds 2005 aan dit werkgezelschap hebben deelgenomen. Ik kan ze niet allemaal hier bij naam noemen. Ik wil mijn eigen promovendi van de laatste jaren wel even noemen in dit verband: Henk Couprie (in 2006 gepromoveerd), Ben van Veen, Helene Wuhler, Lasse Ojala, en Silvia Castelli. Ik heb ontzettend veel geleerd van al deze mensen. Ik ben ze allemaal zeer erkentelijk.

De leerstoelgroep Nieuwe Testament maakt deel uit van de sectie Bijbelwetenschappen. Het ene testament is natuurlijk het andere niet, maar ik wil ook mijn dank betuigen aan mijn collega's van de leerstoelgroep Oude Testament voor de plezierige en constructieve samenwerking: Henk Leene, Eep Talstra, Janet Dyk, Joep Dubbink, Margaretha Folmer, Eveline van Staalduine, Ferenc Postma, en de laatste maanden Wido van Peursen. De toekomst van de bestudering van het Oude Testament ziet er eveneens rooskleurig uit! Het was een voorrecht een aantal jaren jullie sectieleider te mogen zijn.

Ik heb ook het voorrecht gehad om onder drie decanen, Martien Brinkman, Bram van de Beek, en Wim Janse, te mogen optreden als portefeuillehouder onderwijs voor de faculteit. Ik zou daar een mooi boekje over kunnen schrijven maar dat ga ik heus niet doen. Ik wil wel mijn dank uitspreken voor het vertrouwen dat die decanen in mij hebben gesteld en voor de plezierige en open samenwerking met de overige leden van het bestuur, de portefeuillehouders onderzoek, August den Hollander, Hijme Stoffels en Hans Reinders, en de directeur bedrijfsvoering Margriet Dijcker.

Daarnaast wil ik ook het onderwijsbureau onder leiding van Jelly Reinders noemen. Zonder dat bureau had ik niets kunnen bereiken.

Toen ik mijn inaugurele rede in het najaar van 1998 hield, zag de toekomst van de faculteit er bijzonder somber uit. Intussen heeft de faculteit een radicale verandering doorgemaakt, van een bedreigd gereformeerd bolwerk tot een brede oecumenisch-protestantse faculteit die nu een onmisbare rol in theologisch Nederland speelt. Ik ben dankbaar dat ik die ontwikkeling heb kunnen meemaken en ook een bijdrage hieraan heb kunnen leveren.

Er zijn echter nog veel andere mensen – verschillende medewerkers, ondersteunend personeel, en natuurlijk ook studenten – die ik in dit verband zou willen danken – ik heb hier een lijst van in totaal 153⁹² namen – maar indien deze één voor één zouden worden genoemd dan zou, naar ik meen, de hiervoor toegewezen tijd deze rede niet kunnen bevatten.⁹³

In noem ten slotte alleen nog mijn lieve Paula en onze lieve Emma ...

Ik heb gezegd.

NOTEN

- ¹ Robinson 1984 (oorspronkelijk Robinson 1962-63): 65.
- ² Voor de serie International Critical Commentaries (T&T Clark).
- ³ Voor een overzicht van de moeilijkheden die deze vertaling met zich meebrengt, zie De Jong 2012: 32-33.
- ⁴ V.l.: οὐδέν (p⁶⁶ ⌘ D et al.).
- ⁵ V.l.: ἐστιν (⌘ D et al.).
- ⁶ Overeenkomstig het Grieks (καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος) is “het Woord” hier het onderwerp en “God” het predicaatsnomen, evenals in de gebruikelijke vertaling “het Woord was God”.
- ⁷ Grieks: δι’ αὐτοῦ. Het antecedent van αὐτοῦ hier is ὁ λόγος, vertaald met “het Woord”, dat in het Nederlands onzijdig is. Om die reden vertaalt NBV met “erdoor”. Zoals gezegd vertaal ik met “door Hem” (vgl. NBG 1951; Willibrord 1995) vanwege de veronderstelde personificatie van ὁ λόγος in vers 1. Hetzelfde geldt voor de vertaling van χωρὶς αὐτοῦ en ἐν αὐτῷ in het vervolg. Het Woord wordt uiteindelijk geïdentificeerd met de persoon “Jezus Christus” in v. 17 maar die identificatie blijkt al in vv. 1-5 verondersteld te zijn. Zie verder beneden.
- ⁸ Grieks: κατέλαβεν. Andere mogelijkheden zijn: gedoofd, uitgeblust, overweldigd (vgl. 12:35), begrepen (vgl. 1:10-11).
- ⁹ Zie Keener 2003: I, 334.
- ¹⁰ Ridderbos 1987: 31.
- ¹¹ Anderen denken meer aan een ketting of aan trefwoorden dan aan een trap. Zie bv. Von Wahlde 2010: 18; Thatcher 2011: 31 (*sortes*).
- ¹² Volgens Thatcher (2011: 32) heeft οὗτος aan het begin van v. 2 als antecedent ὁ λόγος aan het einde van v. 1. V. 2 kan in zijn optiek dus worden opgevat als een voortzetting van het “staircase” parallelisme van v. 1.
- ¹³ Voor overzichten, zie vooral De la Potterie 1955; Aland 1968; Miller 1989: 17-44.
- ¹⁴ Zie McHugh 2009: 104-107. De Textus Receptus, die tot stand is gekomen door de edities van de gebroeders Elsevier in Leiden in de eerste helft van de zeventiende eeuw, leunt hier voornamelijk op handschriften van de Byzantijnse (Koinè) teksttraditie (de zogeheten “meerderheidstekst” van Nestle-Aland) evenals de eerdere edities van Erasmus, Stephanus en Beza waarop de Textus Receptus was gebaseerd.
- ¹⁵ De gebruikelijke vers-indeling, die door de Parijse uitgever Robert Estienne (Stephanus) in 1551 is geïntroduceerd en daarna een vaste plaats kreeg in de Textus Receptus, veronderstelt de juistheid van deze interpunctie.
- ¹⁶ Zo ook de Statenvertaling, de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951, en de Nieuwe Bijbelvertaling uit 2005. De enige uitzondering naar mijn weten is de Willibrordvertaling uit 1995. De interpunctie van de Textus Receptus wordt ook gevolgd door de Nederlandse commentatoren op Johannes, H.R. Ridderbos (1987) en M. de Jonge (1996).
- ¹⁷ Voor discussie, zie Metzger 1994: 167-168. Er zijn toch nog verschillende vertaalmogelijkheden (voor een overzicht zie Ridderbos 1987: 51; McHugh 2009: 14-15): (a) “wat geworden is, daarin was leven”; (b) “wat geworden is, daarin was Hij het leven”; en (c) “wat geworden is – in Hem was leven” (vgl. Bultmann 1941; Willibrord 1995: “Wat ontstaan was, had leven in Hem”). Het waarschijnlijkst is (d): “Wat geworden is in Hem – was leven”. De andere vertaalmogelijkheden komen voort uit het onvermogen deze laatste mogelijkheid, die het meest voor de hand ligt, tot genoeg te kunnen duiden (zie bijvoorbeeld Metzger 1994: 168 n. 2; De la Potterie 1955: 117). Zie verder de laatste paragraaf van deze rede.
- ¹⁸ Zie Metzger 1994: 167: “The punctuation adopted for the text is in accord with what a majority regarded as the rhythmical balance of the opening verses of the Prologue, where the climactic or ‘staircase’ parallelism seems to demand that the end of one line should match the beginning of the next”. Metzger zelf pleit voor de interpunctie vertegenwoordigd door de Textus Receptus.
- ¹⁹ Voor een afbeelding zie <http://www.earlybible.com/manuscripts/p66.html>. Hetzelfde geldt voor Papyrus 75 (ca. 225 na Chr.), de Vaticanus (B) en de Sinaiticus (⌘). Zie Williams 2011.
- ²⁰ British Library, Add. Ms. 8900-0. Voor een afbeelding zie http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_89000.
- ²¹ *In evangelium Joannis tractatus centum viginti quattuor*, Tractate 2:1 (Williams 2011: 379 n. 24).
- ²² Ridderbos 1987: 36.
- ²³ Theobald 1988: 211.
- ²⁴ Volgens Williams wordt Joh 1:1-18 voor het eerst beschouwd als een zelfstandige literaire eenheid in de uitgave van het Nieuwe Testament van Griesbach in 1777 (“it has a slight space after 1.18”): “John 1.1-18 has

thus at last been regarded as a textual section. Thereafter it became practice in subsequent editions of the Greek New Testament to mark 1.1-18 as a section, even though other smaller divisions may have been marked too” (381). Williams noemt de edities van Scholz (1830), Tischendorf (1841, 1869) en Westcott and Hort (1881). “Since the nineteenth century the view that 1.1-18 was a single section has become increasingly commonplace and has been widely referred to as the Prologue” (382).

²⁵ Williams beperkt zich tot een negatieve conclusie, nl. dat 1:1-18 *niet* de proloog van Johannes is; mijn stelling daarentegen is een positieve, nl. dat 1:1-5 de *oorspronkelijke* proloog van het evangelie is. En dat die tekst nog steeds zo opgevat kan worden. Volgens Williams zelf wijst alles op het volgende: “The transition from 1.5 to 1.6 involves a more significant break than those that follow” (383). Vanuit een tekstkritisch oogpunt, concludeert Williams, is het waarschijnlijk dat de archetypus “contained a division after 1.5” (386). De archetypus (de autograaf) is niet meer beschikbaar en we kunnen alleen op tekstinterne (d.w.z. exegetische) gronden bepalen of de eerste vijf verzen daadwerkelijk zijn bedoeld als een zelfstandige literaire eenheid die als proloog zou moeten dienen.

²⁶ Ridderbos 1987: 29 (zijn cursivering).

²⁷ Ridderbos 1987: 31.

²⁸ Grieks: ἦλθεν εἰς μαρτυρίαν. Letterlijk: “hij kwam voor (= met als doel, met het oog op) getuigenis”.

²⁹ Grieks: αὐτόν, grammaticaal mannelijk. Vermoedelijk is het antecedent ὁ λόγος in v. 1, die in v. 17 wordt geïdentificeerd als Ἰησοῦς χριστός (“Jezus Christus”). Het is m.i. waarschijnlijk dat die identificatie al in v. 10 wordt verondersteld door zowel de schrijver als de beoogde lezers. Om die reden zou αὐτόν hier al naar de persoon Ἰησοῦς χριστός kunnen verwijzen.

³⁰ Vgl. Joh 3:5-8; 1 Joh 2:29; 3:9; 4:7; 5:1, 4, 18.

³¹ Vgl. 1 Joh 2:8: “De duisternis gaat voorbij en het waarachtige licht [dezelfde uitdrukking wordt ook gebruikt in Joh 1:9] schijnt reeds”.

³² Bultmann 1941: 26-28; Ridderbos 1987: 53-55. Meer recentelijk: Von Wahlde 2010: 5.

³³ Vgl. Eph 5:19; Kol 3:16; Plinius, *Epist.* X.96.7: *carmenque Christo quasi deo dicere*. Zie ook 1 Kor 14:15; Jak 5:13.

³⁴ Vgl. Eusebius, *Hist. Eccl.* V.28:5: “And all the psalms and hymns which were written by faithful Christians from the beginning sing of Christ as the Logos of God and treat him as God” (Loeb); “Alle psalmen en hymnen die vanaf het begin door gelovige broeders geschreven zijn, bezingen Christus als het Woord van God, door zijn goddelijkheid uitdrukkelijk te noemen” (Fahner).

³⁵ Volgens Bultmann (1941) is de hymne voorchristelijk, oorspronkelijk in het Aramees opgesteld, en afkomstig uit de kring rondom Johannes de Doper. Het oordeel van Käsemann (1965: 166) over de bijzondere opvattingen van Bultmann overtuigt nog steeds: “Der vorchristliche Charakter des Hymnus ist mehr als problematisch, das aramäische Original unglaubwürdig, das angenommene Täuferlied eine reine Hypothese”.

³⁶ Vgl. het gebruik van de tweede persoon meervoud (“jullie”) in Joh 19:35; 20:31.

³⁷ De drie brieven van Johannes bevestigen het beeld van een gemeenschap met een aantal kleine gemeenten.

³⁸ Bultmann 1941; Haenchen 1963; Käsemann 1965; Schnackenburg 1965; Brown 1966. Zie ook Bernard 1928.

³⁹ Rochais 1985: 7-9. Vgl. Theobald 1988: 71 (een overzicht van vijftien voorstellen); Miller 1989: 6 (een overzicht van zeventien voorstellen). Zie ook McHugh 2009: 78-90.

⁴⁰ Zo ook Von Wahlde 2010: 19 n. 7. Volgens Ridderbos (1987: 32) beperkt de consensus zich tot vv. 1, 3, 4, 10 en 11, maar het overzicht van Rochais ondersteunt dit beeld niet. Volgens Brown (1966: 21) bestaat de consensus uit vv. 1-5, 10-11, en 14. In het overzicht van zeventien belangrijke voorstellen door Miller (1989: 6) zijn er maar zeven die v. 12 (of een groot deel daarvan) niet opnemen en maar vier die v. 16 niet opnemen. Volgens Käsemann (1965) bestond de hymne slechts uit vv. 1, 3-5, 11-12. Zijn sterk beargumenteerde voorstel om de oorspronkelijke hymne te beperken tot deze verzen (waardoor vv. 14-18 aan de evangelist worden toegeschreven) heeft desondanks weinig weerklank gevonden. Een nieuwe poging om de hymne te reconstrueren bevindt zich in het artikel van Gordley 2009 (in zijn visie behoren vv. 1-5, 9-14, 16-17 tot de oorspronkelijke hymne).

⁴¹ Zie Rochais 1985: 9-10, 20-21, 161-162. Rochais zelf laat v. 2 en v. 12c weg in zijn eigen reconstructie.

⁴² Men zou ze kunnen beschouwen als voetnoten die in de hoofdtekst zijn opgenomen.

⁴³ Zie de discussie van Brown 1966: 28-29. Hij noemt in dit verband Westcott, Bernard, Boismard, en Schnackenburg.

⁴⁴ Brown 1966: 27; vgl. Aland 1968: 217.

⁴⁵ Zie de discussie van Brown 1966: 27-29. Brown zelf volgt deze route in verband met v. 5 maar niet in verband met vv. 10-12 (zie noot 47).

- ⁴⁶ Zie Bultmann (1941: 26-37): vv. 5, 9-12 gingen over het pre-existente Woord in de oorspronkelijke hymne maar ze gaan in de proloog over het optreden van het vleesgeworden Woord.
- ⁴⁷ Zie Käsemann: “Er gibt schlechterdings kein durchschlagendes Argument dafür, dass 5-13 jemals auf etwas anderes als die geschichtliche Epiphanie des Offenbarers bezogen worden seien” (1965: 166). Hij wordt hierin gevolgd door Brown (1966: 28-30) wat vv. 10-12 betreft: “most of the phrases found in 10-12 appear in the Gospel as a description of the ministry of Jesus” (1966: 29; zie aldaar voor de onderbouwing). Hij noemt in dit verband naast Käsemann ook Büchsel, Bauer, en Harnack.
- ⁴⁸ Ridderbos 1987: 32.
- ⁴⁹ Barrett 1972. Zie ook Haenchen 1963.
- ⁵⁰ Barrett 1978: 151.
- ⁵¹ Barrett 1972 en 1978; Ridderbos 1966, 1987 en 1997. Voor anderen zie Devillers 2012: 320 n.9.
- ⁵² Ridderbos 1987: 34.
- ⁵³ Zie vooral Culpepper 1980-81; en verder Van der Watt 1995; McHugh 2009: 85; Thatcher 2011: 33; De Jong 2012: 38.
- ⁵⁴ Meeks 1986 (oorspronkelijk 1972): 144-45.
- ⁵⁵ Menken 2010: 13. Menken komt echter tot de verrassende conclusie dat het evangelie en de drie brieven “waarschijnlijk van één auteur stammen” (2010: 15).
- ⁵⁶ En “de oudste” van 2 Joh 1 en 3 Joh 1 (wie *die* ook moge zijn geweest).
- ⁵⁷ Sommige zeer traumatisch (vgl. 9:22; 12:42; 16:1-4a; zie Martyn 2003).
- ⁵⁸ Zie Brown 1966: lxxvii; 2003:151-153.
- ⁵⁹ De Jonge 1996: 22.
- ⁶⁰ Zie De Boer 1996.
- ⁶¹ Ridderbos 1987: 34 (zijn cursivering).
- ⁶² Ridderbos 1987: 35.
- ⁶³ Alleen Joh 6:37; 8:32; 13:20; 14:21. De proloog verschaft geen duidelijk voorbeeld. Een mogelijkheid is het einde van v. 11 samen met het begin van v. 12 (“de zijnen hebben Hem niet *ontvangen*, maar aan degenen die Hem [wel] *ontvingen* ...”). V. 12 in zijn geheel is echter niet poëtisch maar prozaïsch. V. 10ab (“In de *wereld* was Hij, en de *wereld* is door Hem geworden”) en v. 11 (“Tot het *zijne* is Hij gekomen maar de *zijnen* hebben Hem niet ontvangen”) zijn poëtisch of ritmisch maar er is hier eigenlijk geen sprake van “staircase” parallelism (de tweede regel neemt een begrip over van het begin van de eerste regel, niet van het einde van die regel). De herhaling van begrippen in de overige verzen (“heerlijkheid” in v. 14; “vol / volheid” in vv. 14 en 16; “genade” in vv. 16 en 17) heeft weinig gemeen met het “staircase” parallelisme zoals dit in vv. 1-5 voorkomt.
- ⁶⁴ Brown 1966: 19; vgl. Miller 1989: 8-9, die dan ook de opvatting van Barrett (1972) weerlegt dat er geen sprake is van poëzie in de proloog.
- ⁶⁵ LXX 1 Sam 1:1 begint met de woorden “Ἀνθρώπος ἦν in plaats van ἐγένετο ἄνθρωπος waarmee Joh 1:6 begint. De recensie van Origenes echter leest: καὶ ἐγένετο ἄνθρωπος. Vgl. LXX Richt 13:2 (Codex Alexandrinus: ἐγένετο ἀνήρ; Codex Vaticanus: ἦν ἀνὴρ); 19:1 (ἐγένετο ἀνὴρ). Zie Bultmann 1941: 29 n. 1.
- ⁶⁶ Boismard 1957: 24-25; Brown 1966: 27 (“a normal opening for a historical narrative”). Robinson (1984: 71-72) komt tot dezelfde conclusie op grond van een vergelijking van Joh 1:6 met Mar 1:4; Luk 1:5; 3:2. Zie ook Miller 1989: 3-4; Devillers 2012: 321.
- ⁶⁷ Grieks: μαρτυρία, getuigenis, evenals in v. 19. Zie noot 28.
- ⁶⁸ Volgens Robinson (1984: 74) maakte v. 15 (“Johannes *getuigt* van hem en heeft geroepen, ...”) ook deel uit van de oorspronkelijke opening van het evangelie. Brown is het hier niet mee eens: “then there would be no apparent reason for the same statement in vs. 30” (1966: 35). Brown vermoedt dat “the final redactor, seeing that it might be useful here to emphasize the theme of pre-existence, copied into the Prologue the sentence from vs. 30”.
- ⁶⁹ Vgl. Fortna 1970: 165: “John has not so much interrupted the hymn with an extraneous reference to the Baptist as added the *hymn* to the prose source; for the Baptist fragment here is not an isolated piece of tradition but the opening of an extended account of the Baptist and indeed the beginning of the narrative source as a whole. The prose account, not the hymn, is the fundamental literary stratum, for it is nothing less than the opening of the proto-gospel with which John starts” (zijn cursivering). Zie ook Fortna 1988: 22. Omdat Fortna zich in zijn werk uit 1970 bezig hield met de reconstructie van een *semeia*-bron (een “Gospel of Signs”) en niet met die van de vermeende hymne heeft zijn inzicht naar mijn weten geen invloed uitgeoefend op deze laatste kwestie. Zie bijvoorbeeld Von Wahlde 2010: 17-24; Devillers 2012: 327.

---

⁷⁰ Waarom zou een schrijver van het evangelie, of zelfs een school van schrijvers, een al bestaande hymne willen versnipperen? Meer plausibel m.i. is dat de eerste vijf verzen vanaf het begin een eenheid vormden die los stond van de overige onderdelen van de huidige proloog. Het “staircase” parallellisme van de eerste vijf verzen wijzen ook in die richting.

⁷¹ Zie nu ook Michaels (2010: 31-32, 45), die zonder enige onderbouwing of uitleg de eerste vijf verzen de preambule (“the preamble”) van het vierde evangelie noemt, over de eerste achttien verzen weigert te spreken als de proloog, en v. 6 beschouwt als het begin van het verhalende gedeelte van het evangelie (Joh 1:9-18 wordt beschouwd als een excurs over Jezus die het verhaal over Johannes de Doper onderbreekt). In de visie van Michaels is verder het hele evangelie inclusief 1:1-18 door een en dezelfde evangelist geschreven en is er geen sprake van het opnemen van een al bestaande hymne of van een johanneïsche school. Miller (1989: 108) lijkt ook op dit spoor te zitten wanneer hij schrijft: “John 1:1-5 contains hymnic materials and probably a complete Christological hymn”, nl. in vv. 1:1a-b, 3-5. Maar, volgens Miller, zijn aan deze “foundation-piece of the Prologue material ... other short Johannine pieces and quotations (vss. 9-14, 16-18)” op den duur toegevoegd. Verder: “at some point interpolations made their way into the Prologue, as at vvs. 1c and 2”. Het bewerkte geheel “was eventually attached to the Fourth Gospel proper, and in time a sort of ‘splicing’ occurred when the original opening of the Gospel appeared as vss. 1:6-8 and an overlapping with the Gospel occurred in vs. 15” (1989: 3-4).

⁷² Het werkwoord komt vijftientig keer voor in LXX Gen 1:1-2:4.

⁷³ Johannes heeft een voorkeur voor σκοτία (1:5; 6:17; 8:12; 12:35, 46; 20:1; ook 1 Joh 1:5; 2:8, 9, 11) maar σκότος wordt gebruikt in 3:19. Er is geen herkenbaar verschil in betekenis.

⁷⁴ Zie De Jong 2012: 30: “In Genesis 1 wordt Gods spreken uitsluitend met verbale vormen onder woorden gebracht (‘God sprak ...’). In de proloog daarentegen wordt de *logos* als een zelfstandige grootheid opgevoerd,” die er in het begin “was” (ἦν). “De *logos* bestond, was aanwezig, en kan niet zonder meer gelijkgesteld worden met het spreken van God in Genesis 1”.

⁷⁵ Zo ook terecht De Jong 2012: 31-32: “Alsof de lezers tot vers 17 (of minstens tot vers 14) hun adem inhouden: ‘Wie zou die *logos* zijn?’ Nee, de tekst wil vanaf vers 1 de eeuwige voorgeschiedenis en goddelijke herkomst van Jezus Christus benadrukken”. Zie al eerder De Ausejo 1956 (Brown 1966: 23).

⁷⁶ Vgl. De Jong 2012: 32: “Wat de proloog als geheel beoogt, is de *logos* als uitdrukking van de hoogste instantie te identificeren met Jezus Christus. Het doel is om zijn hemelse oorsprong, goddelijke afkomst en universele betekenis te onderstrepen”. Wat De Jong aan de proloog als geheel toeschrijft, schrijf ik (in deze rede) alleen aan de eerste vijf verzen toe.

⁷⁷ Vgl. 3:13, 31-36 enz. Zie De Boer 1996: 105-116. Op de oorsprong en achtergrond van ὁ λόγος als aanduiding voor Christus kan ik hier niet ingaan. Voor een beknopt en leerzaam overzicht zie De Jong 2012: 29-31.

⁷⁸ De functie van v. 2 wordt hiermee duidelijk: het fungeert als afsluiting van het eerste couplet (onderwerp: christologie) en daarmee ook als afscheiding van de twee die volgen (onderwerp: soteriologie). Het tweede couplet is aan het derde gekoppeld door het begrip “leven” aan het einde van het tweede couplet en het begin van het derde.

⁷⁹ Pollard 1958 (ook 1970: 14); Lamarche 1997 (oorspronkelijk 1964); De la Potterie 1977: 161-65 (hij kwam terug op de bezwaren die hij in 1955 uitte); Theobald 1988: 224-227; McHugh 2009: 11-20. De zekerheid waarmee ze hiervoor pleiten varieert.

⁸⁰ Zie De la Potterie 1955: 118, 123-24.

⁸¹ Voor een uitvoerige discussie van de twee begrippen als soteriologisch (of eschatologisch) zie Miller 1989: 63-69. Voor natuurlijk leven gebruikt Johannes ψυχή (10:11, 15, 17; 12:25; 13:37-38; 15:13; 1 Joh 13:16).

⁸² De la Potterie 1955; Aland 1968.

⁸³ Zie bijvoorbeeld Boismard (1957: 17-18) die vervolgens twee verschillende betekenissen aan het begrip “leven” in v. 4a (natuurlijk leven) en vv. 4b en 5 (nieuw / eeuwig leven) moet toeschrijven. Zoals Miller (1989: 72) schrijft: “the assumption that lies behind most attempts to make sense of John 1:4 [met de alternatieve interpunctie] ... – ancient and modern, heretical and orthodox – is that ὁ γέγονεν” in v. 3c “must refer in some way or other to something created” terwijl dat niet kan gelden voor vv. 4-5. Deze “assumption” (veronderstelling) wordt op zijn beurt ingegeven door de veronderstelling dat v. 3 de schepping op het oog moet hebben. Miller zelf komt met een geforceerde oplossing: hij hecht veel aan het feit dat het werkwoord aan het einde van v. 3 een perfectum is (γέγονεν) en niet een aoristus (ἐγένετο) zoals aan het begin van v. 3; op grond hiervan komt hij tot de conclusie dat v. 3a kosmologisch is en v. 3c soteriologisch (1989: 79).

---

⁸⁴ Zie McHugh 2009: 13: “the verb γίνεσθαι occurs three times in this verse, each time with an indeterminate and neuter subject ... Whenever this construction is found elsewhere in John, γίνεσθαι always applies to an *historical* event, which either happened, took place (1.28; 3.9; 13.19[x2]; 14:22. 29 [x2]; 19:36) or which will come to pass (15.7). Verse 3, so interpreted, would then mean that every single event in the story of salvation which is about to unfold takes place only through the Logos, and that not one thing happens independently of him”. Zie ook Pollard 1958; De la Potterie 1977: 162-164.

⁸⁵ Elders in het evangelie wordt het begrip “all dingen” (πάντα) gebruikt om te verwijzen naar wat door Christus is ontstaan (vgl. 3:35-36; 5:20; 13:3; 16:15; 17:7, 10; 19:28) en nooit naar het heelal zoals hier vaak wordt verondersteld (McHugh 2009: 13). Dan zou men eigenlijk τὰ πάντα kunnen verwachten (vgl. Wijs 1:14; 9:1; 11:24; 1 Kor 8:6; Eph 3:9; 4:10; Kol 1:16; Heb 2:10; Openb 4:11; zie De la Potterie 1977: 162-163; Pollard 1958; Lamarche 1997) maar die formulering komt nergens in de geschriften van Johannes voor. Het is altijd gewoon πάντα zonder lidwoord. En dat woord wordt altijd in verband gebracht met het heilswerk van Christus. Zie bijvoorbeeld Joh 3:35-36: “De Vader heeft de Zoon lief en heeft hem alle dingen (πάντα) in handen gegeven. Wie in de Zoon gelooft heeft eeuwig leven”.

⁸⁶ Zie McHugh 2009: 13: “Everywhere else in John διὰ with the genitive [as in John 1:3, 17], when used of Christ, refers to his mediatory role in the work of salvation (see especially 3.17; 10.9; 14.6; 1 Jn 4.9 ...)”.

⁸⁷ Vgl. Joh 20:22 (“En na dit gezegd te hebben, blies Hij op hen en zeide tot hen: Ontvang de heilige Geest”) met Gen 2:7 (“toen formeerde de HERE God de mens van stof uit de aardbodem en blies de levensadem in zijn neus; also werd de mens tot een levend wezen”). (NBG 1951). Achtergrond hier is de (joodse) apokalyptische eschatologie en het contrast tussen *Endzeit* en *Urzeit*. Vgl. 1 Kor 15:21-22; Rom 5:12-21.

⁸⁸ Aldus een eerdere versie van deze rede.

⁸⁹ Vgl. Joh 20:30-31.

⁹⁰ Vgl. Joh 21.

⁹¹ Na de pensionering van Johan Vos eerder dat jaar.

⁹² Vgl. Joh 21:11.

⁹³ Vgl. Joh 21:25.

LITERATUUR

Aland 1968

Aland, K., "Eine Untersuchung zu Joh. 1:3-4: über die Bedeutung eines Punktes", *Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* 59: 174 -209.

de Ausejo 1956

Ausejo, Serafin de, "Es un himno a Christo el prologo de San Juan?", *Estudios Biblicos* 15: 223-77, 381-427.

Barrett 1972

Barrett, C.K., "The Prologue of St. John's Gospel", in zijn *New Testament Essays*, pp. 27-48. Londen: SPCK.

_____ 1978

Barrett, C.K., *The Gospel According to St. John: An Introduction with Commentary and Notes on the Greek Text*. Second Edition. Philadelphia: Westminster.

Bernard 1928

Bernard, J.H., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to St. John* (International Critical Commentaries). Edinburgh: T. & T. Clark.

de Boer 1996

Boer, M.C. de, *Johannine Perspectives on the Death of Jesus* (Contributions to Biblical Exegesis & Theology 17). Kampen: Kok Pharos.

Boismard 1957

Boismard, M.-E., *St. John's Prologue*. Londen: Blackfriars Publications. Oorspronkelijk: *Le Prologue de Saint Jean*. Parijs: Les Editions du Cerf, 1953.

Brown 1966

Brown, Raymond E., *The Gospel According to John (i-xii)* (Anchor Bible 29). Garden City, N.Y.: Doubleday.

_____ 2003

Brown, Raymond E., *An Introduction to the Gospel of John*. Edited by Francis J. Moloney. New York: Doubleday.

Bultmann 1941

Bultmann, Rudolf, *Das Evangelium des Johannes*. Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Culpepper 1980-81

Culpepper, R. Alan, "The Pivot of John's Gospel", *New Testament Studies* 27: 1-31.

Devillers 2012

Devillers, L, "Le prologue due quatrième évangile, clé de voûte de la littérature johannique", *New Testament Studies* 58: 317-30.

Fortna 1970

Fortna, Robert T., *The Gospel of Signs: A Reconstruction of the Narrative Source Underlying the Fourth Gospel* (Society for New Testament Studies Monograph Series 11). Cambridge: Cambridge University.

1988

Fortna, Robert T., *The Fourth Gospel and its Predecessor: From Narrative Source to Present Gospel*. Philadelphia: Fortress.

Gordley 2009

Gordley, Matthew, "The Johannine Prologue and Jewish Didactic Hymn Traditions: A New Case for Reading the Prologue as a Hymn", *Journal of Biblical Literature*: 781-802.

Haenchen 1963

Haenchen, E., "Probleme des johanneischen Prologs", *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 60: 305-34.

de Jong 2012

Jong, Matthijs de, "De proloog van Johannes in de Bijbel in Gewone Taal", *Met andere woorden* 31: 27-41.

de Jonge 1996

Jonge, Marinus de, *Johannes. Een praktische bijbelverklaring* (Tekst en Toelichting). Kampen: Kok.

Käsemann 1965

Käsemann Ernst, "Aufbau und Anliegen des johanneischen Prologs", in zijn *Exegetische Versuche und Besinnungen*, Band II, pp. 155-80. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Keener 2003

Keener, Craig S., *The Gospel According to John: A Commentary*. Vol. I. Peabody, MA: Hendrickson.

Lamarche 1997

Lamarche, Paul. "The Prologue of John." In John E. Ashton, ed., *The Interpretation of John*, pp. 47-66. Edinburgh: T. & T. Clark. Oorspronkelijk: "Le Prologue de Jean." *Recherches de science religieuse* 52 (1964) 497-537.

Martyn 2003

Martyn, J. Louis, *History and Theology in the Fourth Gospel*. Third Edition. Louisville, KY: Westminster John Knox.

McHugh 2009

McHugh, John F., *A Critical and Exegetical Commentary on John 1-4* (International Critical Commentaries). London/New York: T & T Clark International.

Meeks 1986

Meeks, Wayne A., "The Man from Heaven in Johannine Sectarianism." In Ashton, John E., ed., *The Interpretation of John*, pp. 141-73. Philadelphia: Fortress, 1986. Oorspronkelijk *Journal of Biblical Literature* 91 (1972) 44-72.

Menken 2010

Menken, M.J.J., *1, 2, 3 Johannes: Een praktische bijbelverklaring*. (Tekst en Toelichting). Kampen: Kok.

Miller 1989

Miller, E.L., *Salvation-History in the Prologue of John: The Significance of John 1:3/4*. (Supplements to Novum Testamentum LX). Leiden: E.J. Brill.

Pollard 1958

Pollard, T.E., "Cosmology and the Prologue of the Fourth Gospel", *Vigiliae Christianae* 12: 147-53.

_____ 1970

Pollard, T.E., *Johannine Christology and the Early Church* (Society for New Testament Studies Monograph Series 13). Cambridge: Cambridge University.

de la Potterie 1955

Potterie, Ignace de la, "De punctuatie en de exegese van Joh 1,3.4 in de traditie", *Bijdragen* 16: 117-135.

_____ 1977

Potterie, Ignace de la, *La Vérité dans Saint Jean*, Tome I (Analecta Biblica 73). Rome: Biblical Institute Press.

Ridderbos 1966

Ridderbos, H.N., "The Structure and the Scope of the Prologue to the Gospel of John", *Novum Testamentum* 8: 180-201.

_____ 1987

Ridderbos, H.N., *Het evangelie van Johannes: Proeve van een theologische exegese*. Deel 1. Kampen: J.H. Kok.

_____ 1997

Ridderbos, H.N., *The Gospel According to John: A Theological Commentary*. Grand Rapids: Eerdmans.

Robinson 1984

Robinson, J.A.T., "The Relation of the Prologue to the Gospel of St John." In *Twelve More New Testament Studies*, pp. 65-76. London: SCM. Oorspronkelijk: *New Testament Studies* 9 (1962-63) 120-29.

Schnackenburg 1965

Schnackenburg, Rudolf, *Das Johannesevangelium*, Teil I (Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testamen IV/1). Freiburg: Herder.

Thatcher 2011

Thatcher, Tom, "The Riddle of John the Baptist and the Genesis of the Prologue: John 1:1-18 in Oral/Aural Media Culture". In Anthony Le Donne en Tom Thatcher, eds., *The Fourth Gospel in the First-Century Media Culture*, pp. 29-48. London - New York: T&T Clarke,

---

Theobald 1988

Theobald, Michael. *Die Fleischwerdung des Logos: Studien zum Verhaeltnis des Johannesprologs zum Corpus des Evangelium und zu 1 Joh.* Münster: Aschendorff.

von Wahlde 2010

Wahlde, Urban C. von, *The Gospel and Letters of John. Vol. II: A Commentary on the Gospel of John.* Grand Rapids, MI: Eerdmans.

van der Watt 1995

Watt, Jan G. van der, "The Composition of the Prologue of John's Gospel: The Historical Jesus Introducing Divine Grace", *Westminster Journal of Theology* 57: 311-332.

Williams 2011

Williams, P.J., "Not the Prologue of John", *Journal for the Study of the New Testament* 33.4: 375-86.

CURRICULUM VITAE

M.C. (Martin) de Boer (Amsterdam 1947) was hoogleraar Nieuwe Testament aan de Vrije Universiteit Amsterdam van 1 januari 1998 tot zijn pensionering op 29 december 2012. Daarvoor was hij achtereenvolgens Assistant Professor of New Testament aan het Princeton Theological Seminary in Princeton, New Jersey (1983-1990), University Lecturer in Biblical Studies aan de University of Manchester in Manchester, Engeland (1991-1996), en Senior Lecturer in Biblical Studies aan dezelfde universiteit (1996-1997). Hij promoveerde in 1983 op een proefschrift over de apocalyptische eschatologie van de apostel Paulus onder de begeleiding van J. Louis Martyn aan het Union Theological Seminary in New York. Prof. de Boer heeft zich tijdens zijn loopbaan voornamelijk beziggehouden met onderzoek naar de geschriften van Paulus (zijn brieven aan de Romeinen, Korintiërs, en Galaten) en Johannes (evangelie en brieven).